

حقوق بین المللی جهانی و نظر اسلام

اعظم خلیلی

دانشگاه آزاد اسلامی واحد زاهدان

Khalili63azam@gmail.com

چکیده

حقوق ملتها، یا حقوق بین الملل را می توان به عنوان مجموعه ای از قواعد و اصول عملی تعریف کرد و اگر فلسفه تأسیس دانش حقوق بین الملل را دگرگونی در روابط ملتها و جلوگیری از تجاوز زورمندان و توانگران، برابری و برادری انسانها بدانیم باید اذعان کنیم که پیغمبر اسلام صلی الله علیه و آله، بنیانگذار حقوق بین الملل بوده است. پیامبر اسلام شخصا حکمیت را در اختلافات بین المللی به عنوان یک قاعده حقوقی [در جریان اختلافش با یهود بنی قریظه] بکار گرفت. در واقع قانون برای تنظیم روابط اجتماعی و حل مشکلات جامعه وضع می شود و سوء استفاده از قوانین و خلاءهای قانونی مسلما اشکال دارد. آیات بسیاری از قرآن کریم ناظر به روابط بین المللی مسلمانان و غیر مسلمانان و چگونگی این روابط در زمان صلح و جنگ می باشد که به اعتقاد ما این مقررات اسلامی زمینه ساز پیدایش حقوق بین المللی در جهان بوده است. هدف اصلی از حقوق بین الملل و تأسیس سازمانهای بین المللی، تنظیم روابط عادلانه و صلح-آمیز بین دولتها است. به نظر من اسلام تنها مذهبی است که استعداد توافق و تسلط بر حالات گوناگون و صور متغیر زندگی و مواجهه با قرون مختلف را دارد. اسلام در صدد ساختن جهانی است که همه ی مردم، حتی آنان که به دین سابق خویش وفادار مانده اند با تفاهم و همکاری و برادری و برابری کامل زندگی کنند.

واژگان کلیدی: اسلام، حقوق بین الملل، قرآن.

مقدمه

روابط بین‌المللی میان دولتهای دوست به سبب نیاز ارگانهای ویژه ارتباطی، مشخصه تاریخ مدون بوده است. اما، به مدت هزاران سال، این ارگانها، که سفیر (ماموران دیپلماتیک) نامیده می‌شدند، صاحب ویژگی نمایندگان دائمی نبودند و در عوض از آنها تنها هنگام لزوم به منظور انجام وظایفی معین استفاده می‌شد. به عبارت دیگر، سفیر برای انعقاد پیمان اتحاد یا بستن قراردادی تجاری، گرفتن قول نامزدی یک شاهزاده برای پادشاه خود، ترتیب دادن جهیزیه ازدواج یا انجام منظور ویژه‌ای، به کشور دیگر فرستاده می‌شد. هنگامی که وی در ماموریتش شکست می‌خورد یا پیروز می‌شد؛ به میهنش باز می‌گشت.

همچنین، معاهدات و دیگر اشکال موافقت‌نامه‌های بین‌المللی در سراسر تاریخ مدون، مشهود بوده‌اند. بیشتر معاهدات بین‌المللی نوین تنها با تصویب لازم الاجرا می‌شوند. (فن‌گلان، ۱۳۷۹)

به عقیده‌ی مارسل بوازار روش سیاسی و اصول حقوق اسلام در قرون وسطی دست مایه‌ی فلاسفه و حقوقدانان مغرب زمین در تدوین ضوابط و قوانین مربوط به عدالت اجتماعی و ضمانت حقوق مستضعفان در برابر مستکبران گردیده است. به جرأت می‌توان گفت که شریعت اسلام بنیان گذار جهانی حقوق بین الملل در جهان است. (مویدی، ۱۳۵۸)

۱. حقوق

۱-۱- حق در علم حقوق

۱. حق عبارت است از نفعی که از نظر حقوقی حمایت شده است. براساس این تعریف، صاحب واقعی حق کسی است که از آن سود می‌برد نه آن که اراده می‌کند.

۲. حق عبارت است از سلطه و اختیاری که حقوق هر کشور به منظور حفظ منافع اشخاص به آنها می‌دهد. (کائوزیان، ۱۳۷۰)

۱-۲- حقوق بین‌الملل

حقوق ملتها، یا حقوق بین‌الملل را می‌توان به عنوان مجموعه‌ای از قواعد و اصول عملی تعریف کرد که نسبت به دولتهای متمدن در روابطشان با یکدیگر الزام‌آور است. حقوق بین‌الملل باید حقوق باشد؛ همچون کشتی گرفتن حرفه‌ای که باید کشتی گرفتن باشد.

اعتبار قواعد پذیرفته شده‌ی حقوق بین‌الملل با نبود معیارها و ارزشهای جهانی مشترک در مجموعه منسجمی از دولتهای حاکم یا به لحاظ محدودیت حوزه آن حقوق که به دلیل بی میلی همان دولتها در تسلیم کردن منافع حیاتی خود به نظم حقوق بین‌المللی تحمیل می‌شود، خدشه‌دار نمی‌گردد. (فن‌گلان، ۱۳۷۸)

۱-۳- حقوق بین‌الملل اسلامی

بحث از حقوق بین‌الملل اسلامی از جهات متعددی لازم به نظر می‌رسد چه این که اولاً، روابط بین الملل از پدیده‌های عصر حاضر نیست، بلکه تا آن جا که تاریخ نشان می‌دهد ملتها و دولتها در ارتباط با یکدیگر بوده و چه در زمان جنگ و چه در زمان صلح اصول و مقرراتی را هر چند در قالب مقررات اخلاقی مراعات می‌کرده‌اند.

این اصول و مقررات را هر چند بسیاری از نویسندگان به دولت شهرهای یونان نسبت داده و مدعی شد‌اند که ریشه‌های حقوق بین‌الملل در آغاز در یونان مطرح بوده و سرانجام در عصر حاضر به وسیله‌ی کشورهای اروپایی تجدید حیات یافته و لازم‌الرعایه گردیده است؛ اما حقیقت این است که ریشه‌های تاریخی حقوق بین‌الملل مخصوص دولت شهرهای یونان نبوده و جوامع دیگری وجود داشته که هم از نظر زمان و هم از نظر پای بندی به مقررات بین الملل از یونانیان مقدم بوده‌اند. از جمله

ی این جوامع ، جامعه جزیره العرب پیش از اسلام را می توان ذکر کرد که به حکم شرایط ویژه ی خودشان مقرراتی را در روابط قبایل با یکدیگر لازم الرعایه می دانسته و هیچ گاه حاضر به نقض آنها نبوده اند.

ثانیا ، آیین مقدس اسلام که یک آیین جهانی و بنیان گذار یک تمدن اجتماعی خاص خود است نمی تواند در زمینه ی حقوق بین الملل مقرراتی عرضه نکرده باشد چنانکه در حقوق داخلی بی تردید اسلام دارای نظام حقوقی خاص خود می باشد و بلکه می توان گفت مقررات عرضه شده در زمینه ی حقوق بین الملل از همان آغاز پیدایش اسلام بمراتب گسترده تر وجدی تر و پر رنگ تر از حقوق و مقررات داخلی نظام اسلامی بوده است و لذا آیات بسیاری از قرآن کریم ناظر به روابط بین المللی مسلمانان و غیر مسلمانان و چگونگی این روابط در زمان صلح و جنگ می باشد که به اعتقاد ما این مقررات اسلامی زمینه ساز پیدایش حقوق بین المللی در جهان بوده است و فقهای اسلام از همان آغاز تألیفاتی مستقل در زمینه حقوق بین الملل داشته اند.

ثالثا ، بر فرض ، مقررات بین الملل اسلامی را که از همان دوران پیامبر گرامی اسلام شکل گرفته نادیده بگیریم ولی در اصل این معنی که اسلام ارزشهایی را باور دارد و مسلمانان را برای تحقق خارجی این ارزشها بسیج نموده تردیدی نیست. (گلستانی، ۱۳۸۸)

۴-۱- رساله حقوق امام سجاد (ع)

بدان! خدای تو را رحمت کند! همانا بر تو حقوقی است که آن حقوق در هر حرکتی که می کنی یا سکوتی که داری یا جایگاهی که فرود می آیی یا دستی که فرو می آوری یا ایزاری که به کار می بندی، بر تو احاطه دارند. بعضی از این حقوق از بعضی دیگر بزرگترند. بزرگترین حقوق خداوند حقی است که خداوند تبارک و تعالی برای نفس خویش، برتر و واجب ساخته است و آن حق ریشه و اصل همه حقوق است و حقوق دیگر از آن حق پیدا می شوند. آن گاه نوبت به حقوقی می رسد که خداوند برای نفس خودت، بر تو واجب ساخته است؛ حقوقی که بر تو از سر تا قدم واجب شده است. (جوادی آملی، ۱۳۷۵)

۲. قانون

۱-۲- قانون چیست؟

قانون برای تنظیم روابط اجتماعی و حل مشکلات جامعه وضع می شود ولی در هر جامعه ای بخشی از قوانین موجود گاهی از طرف عده ای مورد سوء استفاده قرار می گیرد. (مرتضوی، ۱۳۸۷) سوء استفاده از قوانین و خلاءهای قانونی مسلمانان اشکال دارد و آموزش چنین ترفندهایی برای استفاده از این خلاء ها برای دور زدن قوانین اشکال دارد و اگر موجب تضییع حق اشخاص و یا مصالح جامعه اسلامی شود قطعاً جایز نیست. (مکارم شیرازی، ۱۳۹۴)

۲-۲- قانون بین الملل اسلامی

ششصد سال بعد از عیسی علیه السلام ، محمد صلی الله علیه و آله ، اسلام را به جهانیان عرضه نمود و قدم بسیار بزرگی به سوی توحید برداشت ... باید شخصیت محمد صلی الله علیه و آله را نیز از نو کشف کرد تا اسلام دوباره به صورت یک ایمان زنده به جهان باز گردد. (خسروشاهی، ۱۳۵۱)

محمد [صلی الله علیه و آله و سلم] ، قانونگذاری خردمند بود که می خواست بشریت را از بدبختی جهل نجات دهد برای بر آوردن آرزوی خویش ، منافع همه ی مردم روی زمین را ، از زن و مرد و کوچک و بزرگ ، عاقل و دیوانه ، سفید و سیاه ، زرد سرخ را در نظر گرفت ...

دین اسلام از میان همه ی ساخته های دست بشر ، یگانه دین خدایی به نظر می رسد ؛ زیرا قوانین محمد صلی الله علیه و آله ، پس از گذشت قرن‌ها هنوز در سراسر دنیا عینا به مورد اجراء گذاشته می شود و قرآنش در آسیا و آفریقا همه جا دستورالعمل همه ی مسلمانان است . دین اسلام وجود خود را به فتوحات و جوانمردی های بنیان گذارش مدیون است . پروردگارا کاش تمام ملت‌های اروپا روش ترکان مسلمان را سرمشق قرار می دادند. (حدیدی، ۱۳۷۳)

۳. قرآن

۳-۱- حق در قرآن

۱. خداوند: ذَلِكْ بِأَنَّ اللَّهَ هُوَ الْحَقُّ وَ أَنْ مَا يَدْعُونَ مِنْ دُونِهِ هُوَ الْبَطْلُ؛ این از آن جهت است که خداوند حق است و آنچه جز او می خوانند باطل است. (حج، ۶۲)
  ۲. قرآن: فَلَمَّا جَاءَهُمُ الْحَقُّ مِنْ عِنْدِنَا قَالُوا لَوْلَا أُوتِيَ مِثْلَ مَا أُوتِيَ مُوسَى؛ پس هنگامی که حق از سوی ما بر ایشان آمد، گفتند چرا مثل آنچه به موسی داده شد به او داده نشد. (قصص، ۴۸)
  ۳. معاد: ذَلِكِ الْيَوْمِ الْحَقُّ فَمَنْ شَاءَ اتَّخَذْ إِلَىٰ رَبِّهِ مَا بَأْسًا؛ آن روز حق است؛ پس هر کس که می خواهد نزد پروردگار خود مقامی اخذ کند. (نبأ، ۳۹)
  ۴. بدهکاری: فَلْيَكْتُبْ وَلِيَمْلِكِ الَّذِي عَلَيْهِ الْحَقُّ؛ پس باید بنویسد و مدیون امضا کند. (بقره، ۲۸۲)
  ۵. بهره محرومان: وَالَّذِينَ فِي أَمْوَالِهِمْ حَقٌّ مَّعْلُومٌ. لِلسَّائِلِ وَالْمَحْرُومِ؛ آنان که در اموالشان بهره ای معین برای سائل و محروم معلوم می کنند. (معارج، ۲۴-۲۵)
- اینها نمونه ی کاربرد واژه حق در قرآن است که هم درباره امور تکوینی و هم درباره امور تشریعی به کار رفته است. عده ای مصادیق آن را در قرآن تا دوازده مورد یاد کرده اند. (زمخشری، بی تا)

۳-۲- انسان در قرآن

قرآن مجید پس از مقام الوهیت، دومین مقام رفعت و شکوه هستی را برای انسان ترسیم ساخته و انسان را موجودی خداگونه و نماد تمام عیار آفریننده جهان در زمین تعریف کرده و سرشت آفرینش او را برتر از تمام موجودات زمینی و آسمانی نشان داده است. (میرموسوی و حقیقت، ۱۳۸۸)

در قرآن آمده است:

۱. انسان خلیفه خدا در زمین است. (بقره، ۳۰)
  ۲. آفرینش انسان حساب شده است. وی موجودی برگزیده است. (طه، ۱۲۲)
  ۳. او شخصیتی مستقل و آزاد دارد. امانتدار خدا می باشد و رسالت و مسئولیت دارد. از او خواسته شده با کار و ابتکار خود زمین را آباد سازد و با انتخاب خود یکی از دو راه سعادت و شقاوت را اختیار کند. (احزاب، ۷۲ و دهر، ۳)
- از نظر قرآن انسان موجودی است برگزیده خداوند، خلیفه و جانشین او در زمین، مرکب از روح و جسم، دارای فطرتی خدا آشنا، مستقل، امانتدار خدا و مسئول خویشتن و جهان، مسلط بر طبیعت و آسمان و زمین، آشنا به خیر و شر، کمال پذیر، سیرکننده به سوی خدا، دارای ظرفیت علمی و عملی نامحدود، برخوردار از شرافت و کرامت ذاتی، شایسته بهره مندی از نعمت- های خداوندی و مسئول در برابر خداوند خویش. (مطهری، بی تا)

۳-۳- حقوق بین الملل در قرآن

۱. «قل یا أهل الكتاب تعالوا الی کلمه سواء بیننا و بینکم الا نعبد الا الله و لا نشرک به شیئا و لا یتخذ بعضنا بعضا اربابا من دون الله فان تولوا فقولوا اشهدوا بانا مسلمون»؛ بگو ای پیروان کتاب آسمانی بیائید همگی به آنچه همه ما به آن معتقدیم پایبند باشیم. به این که جز خدای را نپرستیم و برای او هیچ چیز را شریک قرار ندهیم و بعضی از ما بعضی دیگر را سرپرستی مستقل از خدا ندانیم. پس اگر از پذیرش این پیشنهاد سرباز زدند به آن‌ها بگوئید شاهد باشید که ما مسلمانیم. (آل عمران، ۶۳)

۲. «یا ایها الناس انا خلقناکم من ذکر و انثی و جعلناکم شعبا و قبائل لتعارفوا ان اکرکم عندالله ائتکم...»؛ ای مردم ما همگی شما را از یک زن و یک مرد آفریدیم و به اقوام و قبیله‌ها تقسیم نمودیم تا یکدیگر را بشناسید بحقیقت گرامی‌ترین شما در پیشگاه خداوند پرهیزگارترین شما می باشد. (حجرات، ۱۳)

۴. عدالت

۴-۱- عدالت در قرآن

۱. لا تَظْلِمُونَ و لا تُظْلَمُونَ؛ ظلم نمی‌کنند و ظلم نمی‌بینند. (بقره، ۲۷۹)
۲. لقد أرسلنا رسلنا بالبینات و أنزلنا معهم الكتاب و المیزان ليقوم الناس بالقسط؛ ما رسولان خود را با دلایل روشن فرستادیم و با آنها کتاب (آسمانی) و میزان (شناسایی) حق از باطل و قوانین عادلانه (نازل کردیم تا مردم قیام به عدالت کنند. (حدید، ۲۵)

۴-۲- عدالت در اسلام

خداوند متعال در آیه ۲۷۹ سوره بقره می فرماید: «فَإِنْ لَمْ تَفْعَلُوا فَأْذَنُوا بِحَرْبٍ مِنَ اللَّهِ وَ رَسُولِهِ وَ إِنْ تُبْتُمْ فَلَكُمْ رُؤُوسُ أَمْوَالِكُمْ لا تَظْلِمُونَ وَ لا تُظْلَمُونَ؛ گر چنین نمی‌کنید، بدانید خدا و رسولش، به شما اعلان جنگ می‌کنند. و اگر توبه کنید، سرمایه‌هایتان بدون سود، از آن شماست و به این صورت؛ نه ستم می‌کنید، و نه بر شما ستم می‌شود.» توجه داشته باشید جمله "لا تَظْلِمُونَ وَ لا تُظْلَمُونَ" گر چه در مورد رباخواران آمده ولی در حقیقت یک شعار وسیع پر مایه اسلامی است که می‌گوید: به همان نسبت که مسلمانان باید از ستمگری به پرهیزند از تن دادن به ظلم و ستم نیز باید اجتناب کنند، اصولا اگر ستمکش نباشد ستمگر کمتر پیدا می‌شود و اگر مسلمانان آمادگی کافی برای دفاع از حقوق خود داشته باشند کسی نمی‌تواند به آنها ستم کند باید پیش از آنکه به ظالم بگوییم ستم مکن به مظلوم بگوییم تن به ستم مده. اما توجه نمایید که ممکن است کسانی که خودشان اهل ظلم نیستند، مورد ظلم دیگران واقع شوند و اینکه گروهی مورد ظلم دیگران واقع می‌شوند، دلیل بر این نیست که خودشان حتما اهل ظلم بوده‌اند. (دقت نمایید) بلی ممکن است برخی ظالمان در همین دنیا به مکافات ظلم خویش گرفتار شوند. (مکارم شیرازی، ۱۳۹۴)

۴-۳- عدالت بین المللی

مارسل بوزار می‌گوید «اگر فلسفه تأسیس دانش حقوق بین الملل را دگرگونی در روابط ملتها و جلوگیری از تجاوز زورمندان و توانگران، برابری و برادری انسانها بدانیم باید اذعان کنیم که پیغمبر اسلام صلی الله علیه و آله، بنیانگذار حقوق بین الملل بوده است.» (<http://rasekhoon.net>)

۵. داوری

۱-۵- داوری در اسلام

پیامبر اسلام شخصا حکمیت را در اختلافات بین المللی به عنوان یک قاعده حقوقی [در جریان اختلافش با یهود بنی قریظه] بکار گرفت. (عمیدزنجانی، ۱۳۹۱)

۲-۵- داوری بین المللی

در زمینه داوری فرقی نمی کند که طرفین دو فرد باشند یا دو گروه یا دو دولت . بنابراین در روابط بین المللی نیز چنانچه دو دولت به رضایت خود ، فرد یا گروهی یا نهادی بین المللی را به عنوان داور در اختلاف خویش برگزینند ، از نظر اسلام ، تسلیم در برابر آن فرد یا مقام پس از صدور حکم ، وظیفه ی طرفین دعوی بوده و نتیجه داوری هر چه باشد (در صورتی که خیانتی انجام نشده باشد) پذیرفته است. (ابراهیمی، ۱۳۹۱)

۶. اخلاق

۱-۶- قانون و اخلاق

لازم است از قوانین و مقررات حکومت اسلامی تبعیت نماییم و چنانچه نقص یا اشکالی در جایی مشاهده می کنیم، با زبان خوش و لحن محترمانه می توان به مسئولین مربوطه تذکر دهیم. (مکارم شیرازی، ۱۳۹۴)

۲-۶- اخلاق بین المللی

رفتار پیامبر صلی الله علیه و آله ، با اقوام یهود و نصارا برادرانه بوده است. در این باره حکایت‌هایی بسیار نقل شده که به یکی از آنها اکتفا می کنم: روزی پیامبر صلی الله علیه و آله ، در تشیع جنازه ی یکی از یهودیان مدینه شرکت کرده بود . گروهی از صحابه همراه او از این که پیامبر جنازه ی فردی یهودی را تشیع کرده ناخوشنودی داشتند ؛ پیامبر صلی الله علیه و آله ، اصحاب خود را مخاطب قرار داد و پرسید : آیا این یهودی انسان نبوده است؟! یاران او خاموش شدند . (مویدی، ۱۳۵۸)

۷. اهداف

۱-۷- هدف حقوق بین الملل

هدف اصلی از حقوق بین الملل و تأسیس سازمانهای بین المللی ، تنظیم روابط عادلانه و صلح آمیز بین دولتها است. بر این اساس در صورتی که بین اعضای جامعه بین المللی اختلافی بروز نماید ، سعی بر آن است که تا آن جا که ممکن است به گونه ای مسالمت آمیز و البته عادلانه ، به این اختلافات پایان داده شود برای این منظور راههای مختلفی ، همچون حکمیت یا داوری بین المللی و ... پیش بینی شده است. (ابراهیمی، ۱۳۹۱)

۲-۷- هدف بین المللی اسلام

اسلام در صدد ساختن جهانی است که همه ی مردم، حتی آنان که به دین سابق خویش وفادار مانده اند با تفاهم و همکاری و برادری و برابری کامل زندگی کنند.

در مورد پیروان ادیان الهی باید گفت که اصولا اسلام آنها را مورد حمایت خود قرار داده و امنیت کاملی در جامعه اسلامی دارند. می توانند طبق دستورات دینی خود آزادانه عمل کنند مخصوصا که در قرآن نیز رعایت حقوق آنان توصیه شده است.

(مویدی، ۱۳۵۸)

۸. آینده‌نگری بین المللی

به نظر من اسلام تنها مذهبی است که استعداد توافق و تسلط بر حالات گوناگون و صور متغیر زندگی و مواجهه با قرون مختلف را دارد. من چنین پیش بینی می‌کنم و از هم اکنون هم آثار آن پدیدار شده است که ایمان محمد صلی الله علیه و آله مورد قبول اروپای فردا خواهد بود.

من درباره ی این مرد فوق العاده ، مطالعه کردم و به این نتیجه رسیدم که نه تنها محمد صلی الله علیه و آله ضد مسیح نبوده بلکه باید ناجی بشریت نامیده شود.

به عقیده ی من اگر مردی چون او صاحب اختیار دنیای جدید شود طوری در حل مسائل و مشکلات دنیا توفیق خواهد یافت که صلح و سعادت آرزوی بشر تأمین خواهد شد. (خسروشاهی، ۱۳۵۱)

۹. بحث و نتیجه‌گیری

باید توجه داشت که هر جا حقی در نظر گرفته می‌شود تکلیفی هم وجود دارد و چنانچه انسانها در برابر ادای حقوق کوتاهی کنند مورد مواخذه قرار می‌گیرند. وقتی منشا حقوق بین الملل را در اسلام پیدا نماییم پس قانونگذار جهان را خدا می‌دانیم که برای برقراری روابط در جهان هستی قوانینی را معین فرموده است. (خلیلی، ۱۳۹۴)

منابع

۱. ابراهیمی، محمد، ۱۳۹۱، اسلام و حقوق بین الملل عمومی، جلد ۲، چاپ دوم، دفتر همکاری حوزه و دانشگاه، تهران، سمت.
۲. جوادی آملی، عبدالله، ۱۳۷۵، فلسفه حقوق بشر، چاپ اول، قم، مرکز نشر اسراء.
۳. حدیدی، جواد، ۱۳۷۳، اسلام از نظر ولتر، چاپ پنجم، تهران، مرکز نشر دانشگاهی.
۴. خسروشاهی، سید هادی، ۱۳۵۱، اسلام دین آینده جهان، قم، انتشارات نسل جوان.
۵. خلیلی، اعظم، ۱۳۹۴، حقوق بین‌المللی جهانی و نظر اسلام، کنفرانس بین‌المللی مدیریت و علوم اجتماعی دبی - امارات.
۶. زمخشری، محمد بن عمر، الکشاف عن حقایق التنزیل و عیون الاقاویل فی وجوه القرآن، بیروت، دارالفکر، بی تا.
۷. فن‌گلان، گرهارد، ۱۳۷۸، درآمدی بر حقوق بین‌الملل عمومی، ترجمه دکتر سید داود آقائی، ج ۱، چاپ اول، تهران، نشر میزان - نشر دادگستر.
۸. فن‌گلان، گرهارد، ۱۳۷۹، درآمدی بر حقوق بین‌الملل عمومی، ترجمه محمدحسین حافظیان، ج ۲، چاپ اول، تهران، نشر میزان - نشر دادگستر.
۹. قرآن کریم
۱۰. عمیدزنجانی، عباسعلی، ۱۳۹۱، فقه سیاسی، ج ۳، چاپ دوم، تهران، نشر مجد.
۱۱. کاتوزیان، ناصر، ۱۳۷۰، مقدمه علم حقوق، چاپ سیزدهم، تهران، به نشر.
۱۲. گلستانی، محمود، ۱۳۸۸، نشریه حقوق بین‌الملل پاسارگاد، <http://international-law.blogfa.com>
۱۳. مرتضوی، سید محمد، ۱۳۸۷، حقوق اجتماعی و سیاسی در اسلام، چاپ اول، مشهد، نشر یوسف فاطمه (ع).
۱۴. مطهری، مرتضی، بی تا، مقدمه‌ای بر جهان بینی اسلامی، قم، نشر صدرا.
۱۵. مکارم شیرازی، ناصر، ۱۳۹۴، دفتر آیت الله العظمی مکارم شیرازی/ استفتائات.
۱۶. مکارم شیرازی، ناصر، ۱۳۹۴، دفتر آیت الله العظمی مکارم شیرازی/ استفتائات، www.salat1357.blogfa.com
۱۷. میرموسوی، سیدعلی، حقیقت، سید صادق، ۱۳۸۸، مبانی حقوق بشر از دیدگاه اسلام و دیگر مکاتب، چاپ چهارم، تهران، سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
۱۸. مؤیدی، محسن، ۱۳۵۸، اسلام و حقوق بشر، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی.